

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання давньої та середньовічної історії

О. О. РОМАНОВА (Київ)

Культ фараона в стародавньому Єгипті

Сакральний характер влади царя в стародавньому Єгипті не викликає заперечень в жодного дослідника. Легітимність влади базувалася на концепції Маат, в якій правитель Єгипту виступав гарантом світового та соціального порядку. Він вважався богом за своєю суттю, і саме в його божественній природі корінилося його право на володарювання. Від самого початку єгипетської цивілізації він виступав персоніфікованим втіленням бога Гора¹, а за IV—V династій, окрім ідеї, "тотожної божественності" фараона, оформилася концепція богосинівства царя від сонячного бога Ра². Уявлення про божественну природу фараона в епоху Давнього царства виразилося в сфері єгипетської релігійно-політичної думки у створенні геліопольської та мемфіської релігійно-філософських доктрин, а в галузі релігійно-культової практики — в існуванні реального релігійного культу царя-бога.

Автор даної розвідки ставить за мету показати, що собою становив культ царя як вид релігійного культу, якою була його організація, чи відрізнялася вона від організації культів інших богів та які жрецькі категорії були тут задіяні. Можна виділити три різновиди культу царя в епоху Давнього царства, а саме: культ живого і культ мертвого царя та культ царських статуй у храмах богів.

Культ живого царя проявився насамперед у церемонії дворцевого ритуалу. Було розроблено складний дворцевий етикет. Життя царя було обставлене ритуальними церемоніями. Сакрального значення набувало все, з чим стикався фараон у побуті. Було здійснено фетишизацію його корон, одягу тощо. Виходи царя були обставлені як релігійні церемонії. Доступ до нього суворо регламентувався. Лише певне коло осіб могло бачити правителя досить часто — це члени його сім'ї, придворні, вищі державні чиновники. Один з титулів цариці звучав: "Та, що бачить Гора і Сета", обов'язковим епітетом царського заступника чаті був "той, що має відношення до завіси", що мало означати персону, вхожу в особисті покої правителя, відгороджені завісою від службових приміщень палацу³. Сакральним місцем був сам палац. Обоження людини, яка очолювала державу, виражалося не лише в організації дворцевого ритуалу, який був сакралізований, обставлений певними заборонами, регламентаціями тощо, а також у формі персональної лояльності, особистісного служіння конкретному володарю. Релігійна і політична вірність царю (в ту епоху ці два поняття не розділялися) ставала для людини запорукою відродження після смерті⁴.

Саме боголюдська природа царя, який, воскресаючи, здобував безсмертя для всіх своїх підданих, давала єгиптянам надію на продовження існування на тому світі. Недаремно серед своїх титулів вельможі Давнього

царства мали такі: "Той, кого поважає його господар" (мається на увазі фараон), "той, кого хвалить його господар", "той, кого любить його господар". Вони, власне, не є титулами й не повинні були значитись у списку державних посад. Адже ці титули виражали суто особисті стосунки між вельможею та царем. Але для єгиптянина вони були значущими, бо він, скоріше всього, не відмежовував посади від особистого ставлення до фараона. Титулатура наводилась у гробницях саме для того, щоб підтвердити перебування вельможі на царській службі та вказати на його відданість царю, на його зв'язки з живим богом і взагалі зі світом божественного через кровну спорідненість, становище в суспільстві, посади, особисті чи будь-які інші зв'язки з повелителем. Власник титулатури в цьому випадку був службовцем царя, тобто — царським жерцем, adeptом царського культу. Оскільки цар виступав уособленням сакралізованої держави, то кожен державний чиновник був не просто жерцем царя — виразником держави, сакральної за своєю суттю. За титулами чиновників Давнього царства можна встановити, що чимало їх після смерті свого володаря ставали жерцями в його заупокійному храмі, продовжуючи служити посмертному культу свого повелителя.

Важливого значення за Давнього царства набув культ померлих володарів Єгипту, які вважалися богами не менш могутніми, ніж решта великих богів. Після смерті цар ставав нечер да — "великим богом". Тобто, з точки зору єгиптян, природа померлого фараона та природа богів ставали абсолютно тотожними за своєю суттю. Мертвий фараон був втіленням Осіріса, який помер і воскрес. Живий же цар був втіленням бога Гора. Але особливого розвитку ця складна релігійно-філософська доктрина набула пізніше. В епоху правління III—VI династій культ померлого правителя становив частину солярного культу. Центрами заупокійного культу мертвих царів ставали їх поховальні комплекси. Вони, починаючи з гробниці засновника III династії Джосера, набули форми пірамід. Вражаючі розміри останніх засвідчують, наскільки важливим був культ мертвого фараона доби Давнього царства. Піраміда за своєю формою є наближеною до форми стовпа бенбен, пірамідіона, який був символом солярного культу, і вшановувався в м. Геліополі⁵, звідки і прийшла ідея створення саме такої форми царського поховання. Архітектором піраміди Джосера був верховний жрець Геліополя Імгетеп. Це свідчить, що поєднання царського культу з геліопольською релігійною доктриною розпочалося задовго до сходження на престол V, Геліопольської династії.

Мумія фараона перебувала в піраміді, яка була об'єктом релігійного поклоніння⁶, гігантським стовпом бенбен, що вшановувався в сонячних храмах бога Ра. Сама піраміда становила лише частину складного архітектурного комплексу, який був підпорядкований своєму функціональному призначенню місця культу. При пірамідах виникав цілий комплекс храмів і поселень. Біля піраміди споруджували поминальний храм, інший, долинний храм, зводили на березі Нілу. До будівництва піраміди з поминальними храмами й організації культу царя в них приступали відразу після вступу царя на престол⁷. При пірамідах виникали поселення (так звані припірамідні міста), а згодом і некрополі гробниць, в яких були поховані члени сім'ї фараона, його наближені, великі державні сановники.

Г. Кеес⁸ вважав, що припірамідні міста — це тимчасові поселення робітників, які зводили піраміду й становили основний контингент населення цих міст. Робітники були звільнені від інших видів царських робіт, оскільки саме будівництво царської гробниці вважалося їх першочерговим завданням. На думку Г. Кееса, серед мешканців таких поселень було декілька жерців. Але в зв'язку з новими археологічними розкопками, зокре-

ма, з відкриттям поминального храму царя V династії Неферіркара-Какаї, погляди на призначення припірамідних міст змінилися. Ці міста не могли бути лише поселеннями будівельників. Вони набували важливого значення на період царювання фараона, чию гробницю зводили, були осідком царя, своєрідними столицями, де зосереджувалося культурне, політичне та релігійне життя країни.

Отже, до складу їх жителів входили представники всіх верств населення, в тому числі і державної еліти, яка завжди гуртується навколо царя. Але коли володар змінювався, тоді починалося будівництво нової піраміди. Проте старе припірамідне місто не зникало. Якщо під час будівництва царського поховального комплексу робітники, організовані в спеціальні бригади, становили основну частку його жителів, то після смерті фараона картина змінюється — основними жителями припірамідних міст ставали жерці, хентіуше⁹ та інші прошарки населення, зайняті в обслуговуванні заупокійного культу царя.

На користь цього висновку свідчить Дахшурський указ царя VI династії Пепі I щодо двох припірамідних поселень царя IV династії Снофру про звільнення їх від державних податків і повинностей, де саме хентіуше та жерці є тими, кого стосувався цей указ. У ньому чітко визначено мету, з якою ці припірамідні поселення були організовані — обслуговування загробного культу царя Снофру, чим займалися в першу чергу жерці, а не просто будівництво піраміди, чим мали займатися будівельники: "Зробив його величність це для звільнення двох припірамідних поселень від цих робіт для того, щоб виконувати жрецьку службу, читати місячний ритуал, приносити жертви богам в цих двох припірамідних поселеннях для царя Верхнього та Нижнього Єгипту Снофру, в[двох] пірамідах "Воссіяв Снофру"¹⁰.

Отже, не будівництво піраміди, а забезпечення культу мертвого царя було основною функцією припірамідних поселень. Перше було лише підготовчим етапом справляння цього культу. Воно забезпечувало архітектурне оформлення місця поховання та заупокійної служби по фараону. Варто зазначити, що в Єгипті монументальне будівництво завжди розглядалось як справа царя, як сакральне дійство.

Ймовірно, що кожне припірамідне місто було окремим культово-господарським комплексом. Його осередком був поминальний храм, де здійснювали регулярні обряди жерці. Такі поселення існували століттями. Два припірамідні міста Снофру (IV династія) існували вже приблизно 250 років до того, як цар VI династії Пепі I видав свій указ про звільнення їх від податків і повинностей.

Коли зводили нову піраміду, то для матеріального забезпечення ритуальної служби в припірамідному храмовому комплексі та для утримання персоналу храму виділялися землі різних категорій (в першу чергу орні) та інші матеріальні цінності. В Дахшурському указі Пепі I є перелік того, що належало припірамідним поселенням, а саме: орні землі, канали, ставки чи заливні землі, колодязі, бурдюки, сикомори *, струмки ¹¹. Орні землі оброблялися самими хентіуше. У пункті V цього ж указу зазначалося: "Наказав його величність, що заборонено обробляти будь-які орні землі цих двох припірамідних поселень в місці оранки челяді будь-якої царської дружини, будь-якого царського сина чи дочки, будь-якого семера (тобто чиновника) чи службовця, окрім хентіуше цих двох припірамідних поселень"¹².

* Сикомор — південне плодове дерево родини шовковичних.

Хентіуше не були жерцями, вони займалися господарською діяльністю. В заупокійному храмі царя V династії Неферіркара-Какаї хентіуше охороняли самі будівлі храму, займалися доставкою до храму харчів та прислужували при культовій службі, яку виконували жерці, отримували свою пайку прибутків храму, що була значно меншою, ніж частка жерців. Хентіуше входили до храмових "філ" разом з жерцями категорії гему-нечер (слуги бога)¹³. Як видно з наведеної вище цитати, хентіуше припірамідних поселень царя Снофру займалися ще й обробіткою земельних угідь.

На основі аналізу титулатур власників гробниць Давнього царства можна зробити висновок, що основними жрецькими категоріями, які були задіяні в припірамідних храмах, були гему-нечер та уаби, тобто "чисті". Вони були організовані в філи, судячи з титулів: "наставник жерців гему-нечер"¹⁴, "наглядач жерців гему-нечер"¹⁵, "наглядач жерців уабів"¹⁶ та "контролер філи жерців"¹⁷, і здійснювали помісячний ритуал.

Г. Кеес вважав, що робітників-будівельників, які населяли припірамідне місто, називали "чистими", оскільки вони мали дотримуватися всіх правил ритуальної чистоти, щоб працювати над зведенням святилищ¹⁸. Безперечно, за уявленнями єгиптян, на робітників поширювалися певні обмеження та правила, що стосувалися жерців. Але робітників не варто ототожнювати з "чистими", тобто жерцями категорії уаб¹⁹. Останні працювали в храмах припірамідних міст, їхні посади наводять у своїх титулатурах урядовці, які просто не могли бути будівельниками. Прикладом може бути поховання Каемсену²⁰ із Саккарського некрополя, що датується добою правління Ніусерра чи більш пізнього царя V — початку VI династії, жерця за фахом, з десяти титулів якого сім були жрецькими²¹. Каемсену, однозначно, був жерцем культу царя, а не робітником некрополя.

За свідченням написів з гробниць Давнього царства, переважна більшість жерців категорії уаб були "царськими уабами". Це словосполучення переважало в епоху Давнього царства, в той час, як вживання терміна просто уаб без означення нісуть були надзвичайно рідкісними. На думку Т. М. Савельєвої, уаби зрідка входили до храмових філ. Але існування таких титулів, як "наглядач уабів [піраміди] Великий Хафра"²² та "наглядач уабів [царя] Менкаура"²³ дає підстави вважати, що уаби інших припірамідних храмів могли бути організовані у спеціальні підрозділи — філи і що це була друга за чисельністю жрецька категорія серед тих, які обслуговували культ мертвого фараона.

За дослідженнями Т. М. Савельєвої, в заупокійному храмі царя Неферіркара-Какаї були присутні також жерці херігеби, які також іноді входили до храмових філ²⁴. Дослідниця вважала, що в храмі Неферіркара було три жерці херігеби і що їх можна вважати храмовим начальством.

Доступ до жрецьких посад в поминальних храмах строго регламентувався. Очевидно, що винагорода за жрецьку службу в них була високою і не переводилися бажаючі її отримати. Два пункти Дахшурського указу присвячені цьому питанню. Пункт XIII забороняв "замиреним нубійцям", тобто нубійським колоністам займати жрецькі посади й отримувати жрецькі пайки: "XIII. Наказав його величність будь-яким людям, що знаходяться при цих "замирених нубійцях", не вступати в святилище, щоб здійснювати жрецьку службу, виконувати місячний ритуал і споживати будь-які жертви в святилищі цих двох припірамідних поселень"²⁵. Пункт XVIII забороняв переводити хентіуше припірамідних міст у ранг жерців: "Не роби жерцями будь-яких хентіуше цих двох припірамідних поселень за словами яких-небудь людей, окрім указу, який буде виданий (дослівно — окрім речі, яка буде наказана) чи про яку є відомості"²⁶. Та-

ким чином, культова служба вважалася не лише обов'язком, а і привілеєм жрецтва.

Царі V династії будували сонячні храми або святилища бога Сонця Ра. Культ цього бога був основним, але не єдиним у святилищах. Поряд з богом Сонця там вшановували також царя — сонячного "сина". На основі детального аналізу Абу-Сірських папірусів П. Познер-Кріже довела, що святилища Сонця мали господарський і культовий зв'язок з поминальними храмами царів і, по суті, були місцем посмертного культу царя й становили одне ціле з їх поминальними храмами²⁷.

Будівництво сонячних храмів розпочалося після об'єднання культу фараона з культом геліопольського бога Сонця, творця всесвіту Ра та богами Еннеади. Царя оголосили "сином Ра" і це закріпилося в царській титулатурі. Він став "правонаступником" Ра на царському престолі. Ра оголосили першим та ідеальним правителем Єгипту. Це об'єднання відбулося з ініціативи жрецтва Геліополя, і привело як до зміцнення влади фараона, яка отримала ще одне і надійне релігійно-ідеологічне обґрунтування сакральності та правочинності свого походження, так і до зростання авторитету бога Ра, культ якого остаточно був зарахований до рангу державних.

Дослідження сучасних єгиптологів засвідчують, що головною божественною тріадою Давнього царства були бог Ра, богиня Гаттор та фараон. Культ Гаттор був тісно пов'язаний з царським культом, про що свідчить саме її ім'я — "Дім Гора", уособленням якого виступав фараон, її сприймали як божественну матір фараона. М. О. Коростовцев зазначив, що Пепі I називав себе "сином Гаттор, володарки Дендери", і що ця формула входила в його титулатуру замість традиційного "син Ра"²⁸.

Більшість жінок, які мали відношення до царського двору, в епоху Давнього царства були наділені титулами жриць гемет-нечер Гаттор²⁹. Культ Гаттор за V династії був локалізований у пірамідах царів Усеркафа та Сагура³⁰.

Ще одним різновидом вшанування фараона як бога був культ царських статуй. Власне, культ статуй царя становив поряд з мумією та пірамідою частину його заупокійного культу. Пов'язано це з уявленням про ка царя, містилищем якого вважалися його статуї, а також з каноном зображень божества, згідно з яким статуя чи інше зображення вважалися формою, що в ній божество проявляло себе людям. Статуї богів встановлювали в святих святих храму і вони були основним об'єктом поклоніння. Статуї царя перебували в його заупокійних храмах при пірамідах, де вони також були центральним об'єктом культу. В такий спосіб виражалась ідея про рівність фараона богам. Культ статуй царя існував ще в Ранньому царстві. Перша згадка про царську статую Хасехемуї, яка відноситься, очевидно, до років правління цього царя, походить з Палермського каменю³¹. Документ з поминального храму царя Неферіркара-Какаї згадує про культ трьох статуй царя в храмі³². Інший документ засвідчує, що перед двома статуями Неферіркара в святковій дні здійснювала ритуал верхівка жрецтва поминального храму³³, а саме, херігеб, "наглядач жерців гемет-нечер" та "наставник жерців гемет-нечер".

Статуї царя встановлювали не лише в його поминальних храмах, а й у храмах богів. Тобто це була самостійна форма поклоніння царю як богу, не зв'язана з його заупокійним культом. З Абідоського указу Пепі II (Абідос III)³⁴ випливає, що цей фараон заснував культ власної статуї, статуй двох цариць та візира Джау в Абідоському храмі бога Хенті-іментіу. За даними Г. Гедіке, цей культ було впроваджено на початку царювання Пепі II. Тобто можна говорити про факт культу статуї правителя Єгипту ще за його життя. Окрім того, зберігся царський указ Пепі, що стосувався храму

бога Міна в Коптосі (Коптос IV)³⁵, де також згадувалося про культ статуї Пепі II Неферкара, виготовленої з "азіатської міді", кольорової пасти та золота (вона була встановлена в храмі) і про виділення ріллі площею 3 сена та створення поселення "Зміцнює Мін Неферкара". Пожертви мали слугувати матеріальним забезпеченням культу статуї царя. Культ богів і культ царя обслуговували одні й ті ж жрецькі категорії — гему-нечер, уаби, херігеби, на відміну від заупокійних культів приватних осіб у гробницях, де відправляли службу жерці гему-ка. Прикметне, що останніх використовували навіть у заупокійних каплицях найближчих царських родичів, у тому числі цариць. І лише як виняток та ознака особливої царської милості траплялося, що культ цариці обслуговували жерці гему-нечер, які мали служити лише богам, у тому числі богу-фараону. За указом Пепі II з храму Хенті-іментіу статуї царя, і можливо, двом статуям цариць служили гему-нечер, а вшанування статуї візира Джау було покладене на гему-ка, хоча ця категорія жерців не вважалася храмовою.

Титули жерців Давнього царства свідчать про те, що одна й та ж особа була водночас жерцем культу царя та богів, як вищезгаданий Каемсену із Саккарського некрополя, або Мері-іб, верховний жрець Геліополя та жрець гему-нечер Хуфу, гробниця якого була побудована в Гізахському некрополі у другій половині IV чи на початку V династії³⁶, а також Канінісут, жрець того ж Хуфу та богині Маат³⁷, чи Уаш-петег³⁸, жрець богів Птага та Сокара, і царя Хуфу, обидва теж поховані в Гізе. Геренкау³⁹, поховання якого міститься в Саккара, був жерцем сонячного храму, богині Маат і царя Усеркафа. Інкаф⁴⁰, гробниця якого знаходиться в Гізе, був жерцем богині Гатгор та царя Сагура. З написів у гізахській гробниці вельможі царя V династії Неферіркара Урхеву⁴¹ впливає, що він був жерцем Маат, Осіріса, а також заупокійного культу Менкаура, культу Неферіркара та жерцем сонячного храму цього царя. Таких прикладів можна навести багато. Вони зайвий раз підтверджують, що культ царя починався ще за його життя і продовжувався після смерті, і що з ним були об'єднані культи основних державних богів.

Є археологічні та писемні відомості, що 17 царів III—VI династій⁴² побудували піраміди. Це Джосер, Хуні (III династія), Снофру, Хуфу, Хафра, Менкаура (IV династія), (Шепсескаф побудував собі гробницю типу мастаба), Усеркаф (його поховальний комплекс ще не розкопано), Сагура, Неферіркара, Неферефра, Ніусерра, Дждкара, Уніс, які належали до V династії, Теті, Пепі I, Меренра, Петі II — до VI династії. За писемними джерелами відомо про існування 10 святилищ мерет, зв'язаних з поклонінням царю. Якщо до цього додати ще сонячні храми царів V династії (Усеркаф Сагура, Неферіркара, Неферефра, Ніусерра), то виходить, що сектор храмового господарства, присвячений культу царя, займав якщо не провідне, то досить значне місце серед храмового господарства Єгипту.

Про культи інших богів в епоху Давнього царства інформації дійшло значно менше. Найбільшими релігійними центрами Давнього царства були Геліополь, Мемфіс, Абідос, Іераконполь, Буто, Коптос. Вшанування божеств цих міст набули загальнодержавного значення, не втративши, однак, свого зв'язку з певним місцем. Культи таких державних богів, як Ра, Птаг, Гор, Осіріс, Гатгор становили єдине ціле з культом живого втілення Гора, яким був фараон. Крім того, цар вважався втіленням двох богинь — Нехбет, культ якої зосереджувався в стародавньому святилищі Пер-ур у Нехені (Іераконполі), та Уаджіт, центр поклоніння якій знаходився в такому ж древньому святилищі Пер-незер у Буто. Обов'язковим компонентом царської титулатури стало його ім'я небті — "Дві володарки". Воно означало, що цар є втіленням цих двох богинь — символів Верхнього та

Нижнього Єгипту. З допомогою встановлення своїх статуй та організації їх вшанування у храмах локальних богів правителі Єгипту прив'язували ці культу до культу царя. Так відбулося в таких значних релігійних центрах, як Абідоський храм Хенті-іментіу та храм Міна в Коптосі.

Отже, культ царя в епоху Давнього царства не поступався за кількістю храмів, їх багатством і чисельністю зайнятого в них персоналу іншим державним релігійним культам. Це є свідченням того, що як живий правитель, так і мертвий цар вважалися богами, служіння їм — таким же важливим, як і служіння іншим богам. Більше того, обидва культу сприймалися як невід'ємна частина релігійної системи доби Давнього царства.

¹ Bonnet H. Reallexikon der Ägyptischen Religionsgeschichte. — Berlin, 1952. — S. 381.

² Кошовий О. Політика між ритуалом і догматом (Свобода дій фараона в Стародавньому Єгипті) // Східний світ. — 1994. — № 1—2. — С. 54.

³ Gardiner A. Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs. Second ed. — London, 1950. — P. 494.

⁴ Зубов А. Б., Павлова О. И. Религиозные аспекты политической культуры Древнего Востока. Образ царя // Религии Древнего Востока. — М., 1995. — С. 52.

⁵ Breasted J. H. Development of Religion and Thought in Ancient Egypt. — New York. — Evanston, 1959. — P. 72.

⁶ Hassan S. Excavations at Giza (1929-1939). — In X. vols. — Oxford-Cairo, 1932—1960. — Vol. X. — The Great Pyramid of Khufu and its Mortuary Chapel. — P. 11 — 12.

⁷ Савельева Т. Н. Храмовые хозяйства Египта времени Древнего царства (III—VIII династия). — М., 1992. — С. 35.

⁸ Kees H. Ancient Egypt. A Cultural Topography. — London, 1961. — P. 157-158.

⁹ Хентіуше не були жерцями, служили в храмах та царському палаці. Більш детально про їх функції, а також бібліографію з цього питання див.: Hodjash S., Berlev O. The Egyptian reliefs and stelae in the Pushkin Museum of Fine Arts. — Moscow—Leningrad, 1982. — P. 44.

¹⁰ Текст указу див.: Sethe K. Urkunden des Alten Reichs. — B. I—IV. — Leipzig, 1932—1933. — Вип. III. — S. 209—213. Текст, переклад на німецьку мову та коментарі див.: Goedicke H. Königliche Dokumente aus dem Alten Reiches. — Wiesbaden, 1967. — S. 55—77. Переклад на російську мову та коментарі — Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 142—147.

¹¹ Sethe K. Urkunden. — B. III. — S. 212.; Goedicke H. Königliche. — Abb. 5.

¹² Sethe K. Urkunden. — B. III. — S. 21 L.; Goedicke H. Königliche. — S. 56. — Abb. 5.

¹³ Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 89—92.

¹⁴ Hassan S. Excavations at Giza. — Vol. VI—P. III. — P. 9-17.

¹⁵ Ibid; Firth C., Gunn B. Teti Pyramid Cemeteries. — Vol. I—II. — Le Caire, 1926. — Vol. I. — P. 131-134.

¹⁶ Hassan S. Excavations at Giza. — Vol. II. — P. 169-175.

¹⁷ Firth C., Gunn B. Teti Pyramid Cemeteries...—Vol. I. — P. 187—188.—Vol. II. — Pl. 27B.; Quibell J. E. Excavations at Saqqara. (1905—1906). — Le Caire, 1907. — P. 23-24. — Pl. XV, XIII.

¹⁸ Kees H. Ancient Egypt. — P. 158.

¹⁹ Ermann A., Grapow H. Wörterbuch der Ägyptischen Sprache. — B. I. — Berlin, 1957. — S. 282.

²⁰ Firth C., Gunn B. Teti Pyramid Cemeteries. — Vol. I. — P. 157—164.

²¹ Каемсону мав титули жерця *гем-нечер* сонячного храму "Місце серця Ра", жерця *гем-нечер* богині Гатгор в тому ж храмі, жерця *гем-нечер* царів Сагура та Неферіркара, жерця *гем-нечер* піраміди "Прекрасні місця Ніусерра" та піраміди "Величний Неферіркара" й жерця-*уаба* піраміди "Прекрасні місця Ніусерра".

²² Badawy A. The Tombs of 'Itety, Sekhem- 'ankh-Ptah and Kaemnofert at Giza. — Berkely - Los Angeles - London, 1976. — P. 1-14. — Fig. 10, 11, 13, 15.

²³ Hassan S. Excavations at Giza. — Vol. II. — P. 169—175.

²⁴ Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 91-93.

²⁵ Sethe K. Urkunden. — B. III. — S. 212., Goedicke H. Königliche. — Abb. 5.

²⁶ Там же.

²⁷ Rosener-Krieger P. Les Archives du Temple Funeraire de Neferirkara Kakai (Les Papyrus d'Abusir). — T. I—II. — Paris, 1976. — P. 519-526.

²⁸ Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. — М., 1976. — С. 107—108.

²⁹ Lexikon der Ägyptologie. Begibndet von W. Helk und E. Otto. Herausgegeben von W. Helk und W. Westendorf. — B. IV. — Wiesbaden, 1982. — S. 1100-1101.

- ³⁰ Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 44.
- ³¹ S c t h e K. Urkunden. — В. IV. — С. 245—252.; Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. Струве В. В., Редера Д. Г. - М., 1963. - С. 14-26.
- ³² P o s e n c r - K r i e g e P. Cenival J. L. The Abu Sir Papyri. - London, 1968. - Pl. IV, IV A.
- ³³ Ibid. - Pl. V, VA.
- ³⁴ Goedicke H. Künigliche. — С. 81—86; Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 140.
- ³⁵ G o e d i c k e H. Künigliche. — С. 128—136; Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 156-158.
- ³⁶ J u n k e r H. Giza. - В. I-XII. - Wien-Leipzig, 1929-1943. - В. II. - С. 121.
- ³⁷ Ibid. - В. III. - С. 145.
- ³⁸ H a s s a n S. Excavations at Giza. — Vol. II. — P. 5—14.
- ³⁹ Q u i b e l J. E. Excavations at Saqqara (1907-1908). - Le Caire, 1909. — Pl. LXII, LXIII, LXIV, LXV.
- ⁴⁰ H a s s a n S. Excavations at Giza. - Vol. IX. - P. 21-26.
- ⁴¹ Ibid. - Vol. V. - P. 237-243.
- ⁴² Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 37—49; H a s s a n S. Excavations at Giza. — Vol. I. - P. 73; Vol. II. — P. 15; Vol. III. — P. 14, 200; Vol. IV. — P. 35-40; Vol. V. — P. 279; Vol. VI. - Part III. - P. 114-124, 125-132, 155, 162; Vol. VII. - P. 95; Vol. X. - P. 1-151; J u n k e r H. Giza. — В. III. — С. 145; P o s e n c r - K r i e g e P., C e n i v a l J. L. The Abu Sir Papyri. - Pl V, V A, XIX, XIX A.